

Nicolae Saramandu

ÎNCEPUTURILE ÎNVĂȚĂMÂNTULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ LA AROMÂNI

Ne-am referit în câteva contribuții anterioare la diaspora aromânească formată la începutul secolului al XIX-lea în fostul Imperiu Habsburgic după distrugerea, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a orașului Moscopole, centrul renașterii culturale a aromânilor din Peninsula Balcanică¹.

Coloniile aromâne din Viena, Buda, Pesta, Blaj, Timișoara, formate din pătura avută a aromânilor refugiați, din cauza prigoanei, din Imperiul Otoman, au avut un rol important în cultivarea sentimentului național la românii din Transilvania². Este suficient să amintim faptul că *Școala Normală a Nației Românești* din Pesta³ era frecventată, la începutul secolului al XIX-lea, aproape exclusiv de elevi provenind din familiile aromânilor stabiliți în oraș. Pot fi consultate, în acest sens, listele elevilor din anii școlari 1808/1809 și 1809/1810, întocmite de Constantin Diaconovici Loga, primul dascăl al acestei școli, pe care a condus-o în perioada 1805–1813⁴. Este meritul acestor aromâni luminați de a fi impulsionat și sprijinit, material și uman (prin trimiterea copiilor la școlile românești, nu la cele grecești), dezvoltarea învățământului în limba română în fostul Imperiu Habsburgic.

Prezentăm, în acest sens, documente recent date la iveală, ale căror originale se găsesc în Biblioteca Universității din Budapesta.

Este vorba de protocoalele (procesele-verbale) de sfârșit de an, încheiate cu ocazia susținerii examenelor de către elevii acestei școli, în anii 1809 și 1810. Aceste protocoale, până de curând necunoscute și publicate recent prin fotocopiere⁵, au fost întocmite de C. Diaconovici Loga⁶.

Primul protocol este din 24 aprilie 1809, ziua în care au susținut examenul public cei 31 de elevi ai *Școlii* din Pesta; al doilea este din aprilie 1810, când au

¹ Vezi Saramandu 1992 a, 1992 b, 1993, 1998. Pentru informații suplimentare, vezi, recent, Papahagi V. 2015, lucrare publicată postum, realizată de autor „spre sfârșitul anilor '70” (din *Notă asupra ediției*, p. 37).

² Vezi Berényi 2000: 5–47 (cap. *Colonia macedo-română din Pesta – focar de cultură românească*).

³ *Scola Romanesca normală în libera și kreiasca cetate Pest*, cf. Berényi 2000: 26.

⁴ Cf. Onciulescu 1982: 35–82 Saramandu 1992: 59–60, Berényi 2000: 27–28.

⁵ Protocoalele sunt reproduse în Onciulescu 1982.

⁶ Onciulescu 1982: 73: „în Pesta am deschis școală românească după care s-au cerut și preot, aici am fost profesor împreună și tălmaci la magistrat, ba și interimal revizor a cărților românești deplin 7 ani”. În legătură cu această școală, cf. și Papahagi V. 2015: 208–212.

susținut examenul public 26 din cei 41 de elevi înscriși. Ambele protocoale au fost tipărite la Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești din Buda (în 1809, respectiv 1810).

Regulamentul prevedea ca, înainte și după examen, să se citească, de către elevi premianți, *orații* (cuvinte de laudă și de mulțumire) adresate membrilor comisiei de examinare. Protocoalele întocmite de C. Diaconovici Loga cuprind textele orațiilor și, de asemenea, listele de elevi, cu „clasificațiile” respective: eminenti, clasa I, clasa a II-a. Considerăm util să menționăm numele elevilor:

În 1809 – „eminenti”: Alexander Teodorovics, Mihael Macsinka, Ilie Blana, Theodor Muti, Nahum Lazaru, Iohann Bezucha, Nikolae Petrovics, Constantin Docso, Iuliana Theodorovics, Rozina Argyr, Anastasie Kujșoru; „I clasă”: Theodor Nikolae, Anna Zyko, Maria Zsembru, Katharina Zyko, Maria Karkalics, Hellena Rajkovics, Sophia Lykovsky, Georgie Pektenariu, Nahum Kujșoru; „II clasă”: Christodor Macsinka, Iohann Thuna, Iohann Mihajlovics, Elisavetha Karkalics, Iohann Muthi, Katharina Bezucha, Georgie Mihajlovics, Maria Blana, Elisavetha Bezucha, Maria Vitali, Anastasia Schulya.

În 1810 – „eminenti”: Theodor Muthi, Ilie Blana, Christodor Macsinka, Iohann Bezucha, Maria Zsembru, Nahum Lazaru, Katharina Zyko, Constantin Docso, Michael Pulyja, Maria Baraty, Iohann Muthi, Theodor Theodorovics, Elisaveta Karkalics, Maria Pometha; „I clasă”: Michael Docso, Anastasie Kujșoru, Georgie Pektenariu, Nahum Kujșoru, Michael Agy, Elisabetha Pometha, Sophia Lykovszky, Iohann Petrovics, Georgie Mihajlovics; „II clasă”: Maria Manna, Hellena Vulpe, Dimitrie Karkalics.

Ce ne spun aceste nume?

Este evident – fie după *numele*, fie după *prenumele* elevilor – că cele mai multe dintre ele sunt ale copiilor aromâni. La sfârșitul lucrării sale, *Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen* (Pesta, 1808), Gheorghe Constantin Roja dădea o listă a „prenumeranților” aromâni din Ungaria, Austria, România și Bulgaria. Multe din numele de familie înșirate de noi mai sus apar și în lista lui Roja: Arghir, Vitalie, Vulpe, Dera, Dociu, Cheptenaru (cf. Pektenariu), Lazaru, Manu (cf. Manna), Macenca (cf. Macsinka), Muciu (cf. Muthy), Barati, Pulievici (cf. Pulyja), Raicovici, Suliovschi (cf. Schulya), Petrovici, Zicu, Nicolae, Teodorovici, Cuișoru. Este foarte probabil că și alte nume de familie sunt tot aromânești: Jembu (ar. *jembu* ‘știrb’), Dociu (ar. *dociu* ‘copil din flori’), Bezuha, Pometa, Blana, Carcalici etc.

Așadar, existența unui contingent important de elevi de origine aromână la Școala normală română din Pesta, la începutul secolului al XIX-lea, este incontestabilă. Se înțelege, astfel, pe deplin încercarea lui Roja de a crea o limbă literară unică pentru aromâni și dacoromâni în *Măestria ghiovăsirii românești* (Buda, 1809). Rezultatele acestei metode le vom ilustra cu un fragment din *Orația înainte de examen*, ținută, la sfârșitul anului școlar 1808/1809, de către elevul premiant (clasificat ca „eminent”), Ioan Bezucha:

„De analt [= înalt] și bun ghenos [= neam] Domni!

No [= nu] avem nimalo vârtute [= destulă putere] tra si spunem [= ca să exprimăm] cu a noastre puțane vorbe măril'ea [= măreția] a eștei zuă, ș-ca ma mult a fațălor a vostre împline de alăvdăciune [= laudă, onoare]. Ma [= dar] cu tut ațea [= cu toate astea] nă lom ază audația [= îndrăzneala, curajul] si aștîrîm [= să așternem, să prezentăm] din nantea [= dinaintea] a Domniile a vostre, ca dinantea a Giudicătorlor [= a examinatorilor], împliî [= plini] de iunere [= vrednicie], la proba aista din tâne [= dintâi], a noastră ca ma plicată [= plecată, supusă] vorbă. Că prezenția voastră nu numa o nalță măril'ea a iștei zuă, ma și încurună [= o încununează]. Tra ațea, că s-nîlui [= se milostivi] Crăl'easca Maiestate, a nostru ca ma [= cel mai] nîluit [= milostivit] Monarh, din prea potută dumnizească grație, cu învârtoșarea [= întemeierea, împurtenicirea] a româneștilor școale, Comunitatea aista si o fericească. După nemărzinită mulțămire, nu arămâne [= rămâne] altă napoi [= altceva], ma [= ci] si vă rugăm plicați, tra s-vă bitnisiț [= să dați atenție] Dumniile a voastre, să n-ascuțaț noi [= pe noi], ca drămile [= vlăstarele] ațele dintâne [= cele dintâi], cu părintească arăbdare [= răbdare] și rășpect [= atenție]”⁷.

ANALIZA TEXTULUI

Particularități fonetice

Vocalism

A protetic în: *arăbdare* ‘răbdare’ și *arămâne* ‘rămâne’.

Trecerea lui *i* la *ă* după *ț* dur: *puțane* ‘puține’.

Lipsa sincopiei în *arămâne* ‘rămâne’, particularitate a graiului fărșerot, față de forma sincopată *armâne*, generală în celelalte graiuri ale aromânei.

Închiderea, în poziție neaccentuată, a vocalelor *e*, *o* la *i*, *u*: *dumnizească* ‘dumnezeiască’, *plicată* ‘plecată’, *plicați* ‘plecați’, *Dumniile* ‘Domniile’.

Monoftongarea diftongilor *ea*, *oa* la *e*, *o*, particularitate a graiului fărșerot: *ațele* (pentru *ațeale*, în celelalte graiuri) ‘acelea’, *a noastră*, *a voastră*, *a vostre* (pentru *a noastră*, *a voastră*, *a voastre*, în celelalte graiuri) ‘a noastră, a voastră, ale voastre’.

Prezența diftongului *oa* în *no avem* [= *nȃ-avem*] ‘n-avem’.

Forma *lom* ‘luăm’, cu *u-ă* (în hiat) > *uă* > *o*.

Forma *zuă* ‘ziuă’ (cf. dialectal, în Crișana: *zuă*).

Consonantism

Prezența consoanelor specifice dialectului *I* și *n*: *mărițe* [lit.] ‘mărie [= măreție]’, *împliî* ‘plini’; *din tâne* ‘dintâi’; *s-nîlui* ‘[lit.] s-a miluit [= s-a milostivit]’; *nîluit* ‘[lit.] miluit [= milostivit]’; *împliî* ‘plini’.

⁷ Textul apare la Onciulescu, 1982: 58.

Fonetisme specifice: **ĝ** (pentru **j**) *Giudicătorlor* ‘judecătorilor’; **z** [= **dz**]: *zuă* ‘ziuă’; **z** [= **dz**] (pentru **ĝ**) *nemărzinită* ‘nemărginită’; **ț** (pentru **č**): *ațele* ‘acele(a)’, *ațea* ‘ace(e)a’.

Reducerea grupului consonantic **rn** > **r**: *si aștirrăm* ‘să așternem’ (particularitate a graiului fărășerot); semnalăm și notația **rr**, care redă un **r** velar, de asemenea particularitate a graiului fărășerot al aromânei.

Particularități morfologice

Forma invariabilă a substantivului în construcții genitivale: *mărilea a eștei zuă* ‘măreția acestei zile’.

Păstrarea articolului genitival: *mărilea a eștei zuă* ‘măreția acestei zile’; *învârtoșarea a româneștilor școale* ‘împuternicirea româneștilor școli’; *mărilea [...] a fațelor a vostre* ‘măreția fețelor voastre’; *dinantea a Gindicătorlor* ‘înaintea judecătorilor’; *din nantea a Domniile a vostre* ‘dinaintea Domniilor voastre’.

Forma pronominală **nă** ‘ne’ la acuzativ: *nă lom [...] audația* ‘ne luăm îndrăzneala’; *să n-ascultaț* ‘să ne ascultați’.

Forma invariabilă a pronumelui și adjectivului demonstrativ: *drămile ațele* ‘vlăstarele acelea’; *ațea* ‘aceea’.

Forma *aista* ‘aceasta’, *a eștei* ‘acestei’, a pronumelui și adjectivului demonstrativ.

Adverbe și construcții adverbiale: *tut* ‘tot’, *ca ma* ‘mai’.

Conjuncția *ma* ‘ci’.

Forma *si* ‘să’ (*tra si* ‘ca să’) a conjuncției *să*.

Particularități lexicale

Cuvinte din dialectul aromân

Termeni moșteniți (sau derivați de la termeni moșteniți din latină):

încurună (< lat. *coronare*) ‘încununează’;

alăvdăciune, der. de la *alavdu* ‘a lăuda’ (< lat. *laudare*) (atestat în Papahagi P. 1909: 189).

Termeni împrumutați din italiană:

ma ‘dar’ (< it. *ma*).

Cuvinte de origine latină, cu sens învechit, arhaic sau cu formă diferită în dialectul aromân:

altă ‘altceva’: *nu arămâne altă* ‘nu rămâne altceva’;

ază ‘azi’;

învârtoșare ‘împuțernicire’, der. de la *vártós* ‘puternic’ (DDA s. v. (*i*)*virtușédzű*) ‘a da putere, a întări’;

ma ‘mai’ (< lat. *magis*);

măril’e ‘măreție, grandoare’, der. de la adj. *mare*;

potută ‘puternică’ (DDA s. v. *putútű* ‘puternic’);

si spuném ‘să arătăm (sa exprimăm)’ (DDA s. v. *aspúnű* ‘a spune, a arăta’);

vărtute ‘putere’ (< lat. *virtus, -utem*).

Construcții cu corespondent în (eventual, calchiate după) limba comună:

cu tut ațea ‘cu toate astea’; **tra ațea** ‘de aceea’.

Cuvinte împrumutate din limbile balcanice:

s-vă bitnisiț ‘să dați (acordați) atenție’ (DDA s. v. *bi(i)diséscu* ‘a da atenție’ < tc. *beïenmek* ‘agreer’);

drămile ‘vlăstarele’ (DDA s. v. *drámă* ‘ramură’, cf. alb. *dërrmi* < bg. *dărma*);

nimalo ‘destul’ (DDA s. v. *nimál, nimálo* ‘destul’ < bg. *ne malo*).

Formarea cuvintelor

Lipsa prefixului **în-** în *napoi* ‘înapoi’, *nalță* ‘înaltă’.

Forme prefixate cu **în-**; **împlin** ‘plini’, **împline** ‘pline’.

Particularități sintactice

Exprimarea complementului direct pronominal fără prepoziția **pe** (marcă a genului personal) *să n-ascuțaț noi* ‘să ne ascultați pe noi’.

Analiza textului pune în evidență faptul că elevul care l-a rostit (probabil, l-a și scris⁸) era de origine aromână și ne arată gradul în care și-a însușit româna literară. Numeroasele particularități aromânești ne determină să considerăm că în familie se vorbea dialectul aromân. Prezența unor elemente de grai fărșerot este în acord cu informațiile de ordin istoric conform cărora colonia aromânească din Pesta la începutul secolului al XIX-lea era formată din familii venite din Albania – după distrugerea orașului Moscopole, dar și a altor centre importante: Grabova (de unde era originară familia lui Andrei Șaguna), Șipsca etc. –, unde se vorbeau graiul fărșerot și cel grabovean. Particularitățile acestor graiuri sunt prezente în scrierile învățaților aromâni Gheorghe Constantin Roja și Mihail G. Boiagi, care și-au tipărit lucrările la Viena, Buda și Pesta⁹.

⁸ „Nu știm în ce măsură va fi contribuit Diaconovici Loga la redactarea cuvântărilor în dialect aromân ale elevilor. Va fi avut el noțiuni în domeniul acestui dialect? Sau s-a sfătuit el cu vreun aromân din Pesta, când s-au redactat aceste cuvântări și s-au introdus în ele latinisme și dacoromânisme?” (Papahagi V.: 212).

⁹ Vezi Saramandu 1992 b, 1993.

BIBLIOGRAFIE

- Berényi 2000 = Maria Berényi, *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Giula, 2000.
- DDA = Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, ediția a doua augmentată, Editura Academiei, București 1974.
- Onciulescu 1982 = D. Onciulescu, *Două tipărituri necatalogate ale lui C. Diaconovici Loga*, în vol. „Academia Română și Banatul”, Tipografia Universității, Timișoara, 1982, p. 35–82.
- Papahagi P. 1909 = Per. Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Inst. de Arte Grafice „Carol Göbl”, București 1909.
- Papahagi V. 2015 = Valeriu Papahagi, *Viața culturală a aromânilor în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a celui de-al XIX-lea*, Editura Institutului Cultural Român, București, 2015.
- Saramandu 1992 a = Nicolae Saramandu, *Pentru o limbă literară comună românilor nord- și sud-dunăreni*, în vol. „Beiträge zur rumänischen Sprache im 19. Jahrbundert”, Tübingen, 1992, p. 133–141.
- Saramandu 1992 b = Nicolae Saramandu, *Gheorghe Constantin Roja și „Școala Normală a Nației Românești” din Pesta, Ungaria (1808-1810)*, în vol. „Contribuția românilor la îmbogățirea tezaurului cultural în Balcani”, Fundația Culturală Română, București [1992], p. 54–60.
- Saramandu 1993 = Nicolae Saramandu, *O gramatică aromână la începutul secolului al XIX-lea*, în „Analele științifice ale Universității «Ovidius»”, Secțiunea Filologie, IV, Constanța, 1993, p. 317–320.
- Saramandu 1998 = Nicolae Saramandu, *Coloniile aromânești din Austria și Ungaria la începutul secolului al XIX-lea*, în „Simpozion”, VII, Giula, 1998, p. 7–14.

LE COMMENCEMENT DE L'ENSEIGNEMENT EN LANGUE ROUMAINE
POUR LES AROUMAINS

(Résumé)

Le début de l'enseignement de la langue roumaine chez les Aroumains se produit au commencement du XIXe siècle dans la colonie aroumaine de Buda et de Pesta (Hongrie). Les élèves provenaient des familles aroumaines établies ici après la destruction de la ville aroumaine de Moscopole (Albanie). Dans les textes rédigés dans la langue roumaine littéraire par les élèves aroumains se rencontrent quelques particularités de leur idiome local, le parler aroumain de *Fărșeroți*, utilisé dans la ville d'origine, Moscopole.

Cuvinte-cheie: istoria limbii române, dialectologie, învățământ.

Mots-clé: histoire de la langue roumaine, dialectologie, enseignement.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române, București, Calea 13 Septembrie nr. 13*